

В. О. Корнієнко, кандидат історичних наук, доцент Вінницького державного технічного університету

ІДЕАЛ ЯК ОСНОВА СУСПІЛЬНОГО БАЗОВОГО КОНСЕНСУСУ

Стаття присвячена дослідженню феномена т. з. «базового консенсусу» в українському суспільстві, в якості якого гіпотетично розглядаються національна ідея, політична ідеологія, національна мрія, політичний міф, політичний ідеал.

Ключові слова: політичний ідеал, національна ідея, національна мрія, політична ідеологія

Надбанням суспільної свідомості стала сьогодні одна цікава антиномія, що безпосередньо стосується взаємодії теорії і практики. Приміром, якщо певні політичні й інші ідеали не підтверджуються життям, практикою, то чи може це означати, що вони помилкові або застаріли? Можна порушити питання і по-іншому: а може й саме життя, практика недостатньо повно їх втілюють в дійсність? Що сьогодні може служити основою суспільного базового консенсусу? Як повинен поводитися звичайний пересічний громадянин нашої країни в конкретній реальній ситуації, коли суспільна свідомість ясно виявляє сьогодні розчарування у всякій соціально-проективній думці, хоча утопія як і раніше переживає пік ренесансу? Більш того, стимульований споживчими мотивами, "сучасний громадянин мимохідь стає дуже дошкульним до різноманітних нюансів свого оточення" [1, 39].

Нарешті, як повинен поводитися дослідник, коли в даних умовах, можливе взагалі рішуче зречення від усякого політичного ідеалу, від самої ідеї розумної, раціональної облаштованості суспільства, так само як і від плюралізму політичних ідеалів? Тому сьогодні нам украй важливо не стати заручниками суспільної моди на якусь новітню теорію, може і яскравою, але безпідставного ідеалу розвитку нашого суспільства тощо. Для цього, як видається, необхідно вирішити важливе завдання неупередженого переусвідомлення у світлі сучасного досвіду структури механізмів і передумов ідейної регуляції основ людської життєдіяльності, ролі знань, віри, утопії, складного поєднання пізнавальної і проективної функції свідомості у світоорієнтації людини. Це важливо також і у тому зв'язку, що сьогоднішній етап нашої суспільної свідомості правомірно, на думку автора, породив якусь "безмовність" політичного ідеалу. З цього погляду парадокс полягає в тому, що вона, поглинаючи в себе будь-які політичні ідеали, зрештує їх отрутою нігілізму, що для них є згубним, але одночасно вона ж є для них основою, формою єдності, що синтезує. Але це незвичний синтез: в умовах цієї зони конструктивні параметри політичних ідеалів, їх конкретні структурно-функціональні характеристики губляться, перемішуються, піддаються процесу дезинтегрованості: розчленовування, розпаданню цілого на складові частини. Фрагменти політичного ідеалу займають хитке становище між перебуванням у єдиному просторі і відокремленні. З політичної точки зору дана інтеграція не тотожна ні регіоналізму, ні сепаратизму: це процес, що вбирає в себе ознаки того й іншого. У дезинтегрованості політичних ідеалів можна побачити й образ деякого проміжного стану національно-державного устрою. Як методологічний принцип редукція означає не знищення або дискредитацію реальності, а повернення відкинутої предметності, і в цьому випадку також стосовно людини і культури — їхнього змістовного взаємозв'язку [2, с. 104].

Одним із джерел формування політичного ідеалу в суб'єкта сьогодні саме і є подальша редукція уже відібраних багатьох змінних до деякого числа основних і самі межі цієї редукції, а також її мотиви. Визначити межі припустимого спрощення в уявленні про політичний ідеал складно і ризиковано, а вийти за них — цілком можливо, і спокуса суб'єкта поступити саме так — досить поширена помилка, відома як ефект "Гордієва вузла". Вона складається, зокрема, у перетворенні складного суспільного процесу в одну з його складових (політичну, економічну, ідеологічну або іншу) і в простому, не технологічному конструюванні політичного ідеалу, наприклад, у зведенні його до ідеалу "твердої руки", замішаному на ностальгічному відношенні до часів сталінізму, до авторитаризму тощо.

О. Білий, стосовно цього принципу редукції у суспільній свідомості, слушно зазначає, що визнання виняткових прав зверхника дає індивідові можливість психологічної рівноваги. Підкорення й субординація є, по суті, радикально редукованим способом орієнтації у суспільному доквіллі. Він також надає індивідові можливість уникнути обтяжливої ситуації вибору, уникнути загрози перетворитись на мішень для численних запитань. Адже запитання, цей спосіб артикуляції соціальної невлаштованості, постає як деперсоналізований образ влади, різноманітних стихій примусу. Ця редукція виступає водночас умовою й наслідком соціального регулювання. Проте субординація і підкорення стають всеохопними щодо особи, позаяк індивід у своєму ірраціональному пориві визнає примус стосовно себе і в такий спосіб латентно прагне бути суб'єктом цього примусу. Частина волі до влади, агресивності при цьому поглинається, сказати б, «любов'ю до ката», тим часом як решта знаходить вихід у формуванні образу ворога або чужого, тобто того, з ким авторитарна особа себе не ідентифікує [3, с. 339].

Аналіз механізму вибору політичного ідеалу також показав, що в критичні моменти соціальної дійсності політичний ідеал повертається в реальність у редукативній формі "персоніфікатора колективних надій". Тяга до сильного лідера виникає, як правило, тоді, коли колективні надії на зміну становища суспільства до кращого іншими засобами не дають необхідних результатів. І в тих випадках, коли колективна надія втілюється в конкретному лідері, він частково служить реальним утіленням цього редукативного політичного ідеалу. Практично будь-який лідер у переломний період гіпотетично спроможний виступити втіленням колективно-бажаного політичного дива. У дійсності це так і є, а різноманітні політичні технології: підвищення його іміджу, позиціонування, відстройки від конкурентів тощо ефективні лише остільки, оскільки йдуть в унісон з особистістю лідера, як "персоніфікатора колективних надій". Але в цьому відношенні характерним видається такий момент. "Ідеальний" політик і політичний ідеал — це все ж таки не те саме. Політичний ідеал є присутнім в особистості політика у своєрідному "згорнутому вигляді" і ототожнюється з ним лише в тому відношенні, що даний політик спроможний відносно втілити його в дійсність. У цьому випадку мабуть треба говорити, на думку автора, про "ідеалоподібний імідж політичного лідера". Приміром, від перебудови М. Горбачова традиційно очікували радикального стрибка в "кращі часи". Але ці очікування відносилися до політики змін як такої, а вже не до лідера, що її провів і очолив.

Але прагнення спростити вибір політичного ідеалу, а по можливості взагалі зняти його альтернативність погрожує ще однією аберацією. Справа в тому, що вибір немислимий без альтернатив. Якщо їх немає, йдеться про ідеали, обрані за інерцією (нормативні), за примусом або просто наслідувальні, тобто про квазіідеали, інакше кажучи про ілюзію вибору політичного ідеалу, а отже, і про ілюзію, наприклад, ефективного політичного правління. Тому як не парадоксально, свобода вибору змінних із "зони редукції" політичного ідеалу, може перетворитися у випадковий його вибір під впливом останньої події або тільки що підхопленої новомодної теорії. І виміряти даний вибір за простою соціальною шкалою "погано — добре" не завжди просто, а то і неможливо. Звертання до реальної практики формування ідеалів показує, що ідеал,

заснований переважно на редуктивних уявленнях, пов'язаний із стереотиповістю і "репресивністю". Захоплення перед майбутнім у рамках такого мислення пов'язане із масою заборон, що повинні гарантувати чистоту майбутньої досконалості.

Слушне з цього приводу і "глобальне" зауваження В. Лекторського: "У тому і драматизм сучасної ситуації: з одного боку легко показати, що нетерпимість у сучасному світі не зменшується, а росте, з іншого ж боку цілком ясно, що без культивування толерантності взаємне знищення різних цивілізацій, культур соціальних і етнічних більш ніж можливе. Те, що до недавніх часів, виглядало тільки як ідеал, сьогодні перетворюється в практичний імператив. Уникнути конфронтації цивілізацій, можливість котрої сьогодні цілком реальна, можна тільки на шляху критичного ідеалу, на шляху поступки, домовленості". Але з другого боку дослідження вказує на ще один немаловажний момент: сьогодні суспільству недостатньо тих ідеалів і ціннісних орієнтацій, що виростають із колективної несвідомої, стихійної реалістичної свідомості. Тому сьогодні можна почути думки про необхідність виступати за ідейну регуляцію життя суспільства, за виробітку норм, ідеалів і цінностей, що програмують життєві орієнтації людей [4]. Тоді не уникнути й іншої проблеми: хто повинен узяти на себе відповідальність за цю ідейну регуляцію? При відповіді на це питання можна виявити принципи далеко не тільки теоретичного порядку.

У цілому "зону редукції" політичних ідеалів можна назвати відносною формою єдності, але єдності не конструктивного, єдності зі знаком "мінус" стосовно обумовленого розвитку суспільства в майбутньому. Втім, єдності, як норми, сьогодні немає в жодній формі суспільної свідомості. Немає єдності й у планетарному масштабі у філософії, не існує її й у логіці. Але тоді виникає питання такого порядку: яка масштабність цієї своєрідної зони політичного ідеалу, якщо вона мислиться як єдність? Відповідь на нього може бути предметом нового фундаментального дослідження проблем політичного ідеалу. З одного боку, автор частково відповів на нього, досліджуючи діалектику меж існування ідеалу в політичному просторі й у суспільній свідомості. Проте вихід із зони редукції" (а його не може не бути за законом вічного існування ідеалу) можливий на найрізноманітніші позиції.

З іншого боку, політичний ідеал у даний час може мати максимально-творчий національний масштаб, не планетарний, не етичний. Звідси і роль ЄДИНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ, ІДЕОЛОГІЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ МРІЇ, навіть МІФУ у процесі його формування.

У літературі справедливо відзначається, що на сучасному етапі, коли мова йде про те бути або не бути українській державі й українській нації українська ідея повинна бути вкрай сконкретизована. Проте в Україні національна ідея поки що не розроблена, незважаючи на існування національної історії, національних традицій, національних інтересів [5, с. 165]. Тоді на основі чого ж може відбутися синтез устремлінь у нашій державі різноманітних спільностей партій тощо? Очевидно, що держава існує лише остільки, оскільки існує головна, загальна ідея. І навпаки, якщо зникає така об'єднуюча ідея, то рано чи пізно розпадається і держава. У якості тривіального прикладу можна назвати СРСР або колишню Чехо-Словаччину. Доти, доки існувала загальна державна ідея — існували ці держави. Після того, як узяти гору нові ідеї, скажімо, про самостійність чехів і словаків, перестало існувати і держава. Тому можна (у всякому разі гіпотетично) припустити, що на певному етапі історичного шляху держави дану роль може виконувати політичний ідеал. Проте в цьому аспекті вже не мається на увазі політичний ідеал окремої особистості. Мова йде про такий політичний ідеал, котрий сприймається багатьма і у такому випадку, набуває ознаки ідеалу суспільного і служить своєрідним синтезатором тих політичних ідеалів, що існують у суспільній свідомості в даний час. Для цього є певні підстави. Деякі сучасні автори вважають, що стрижнем української національної ідеї є ідеал соборності — вільне об'єднання індивідуальностей, єдність багатозначності (чим не синтезований ідеал? -В.К.). Ідеал соборності супроводжував формуванню українського

національного характеру, що визначають живучість, працьовитість, поступливість. Національний ідеал — це вища мета національних устремлінь. Він визначається глибинними інтересами і потребами нації і є метою національно-демократичних і ідейних прямувань. Для його досягнення необхідні колективні зусилля, активна діяльність усіх членів суспільства. Але ж чи є зазначений національний ідеал ідеалом політичним?

Справа в тім, що між національною ідеєю та політичним ідеалом існує, на погляд автора, певне і досить небезпечне протиріччя. З цього приводу здається досить слушною думка Є. Бистрицького. Він відзначає, що справжнє політичне значення національної ідеї полягає у вирішенні проблеми легітимації; у випадку України — узвичаєння нової, посткомуністичної влади, іншого політичного режиму. Політика є реальним уособленням поділу єдиного — влади — між членами суспільства та знанням про закономірності її розподілу. Використання образів національної ідеї в пострадянському політичному дискурсі тим часом заступає політичну організацію суспільства як таку. Йдеться про немовби задалегідь легітимну політичну організацію спільноти — тієї спільноти, яка ще тільки виборює право на цільне утвердження розподіленої між нею членами (громадянами) влади. Національна ідея ще не є достатньою ознакою політичної організації нації... Звичайно, можна цим ім'ям позначити й сферу політичного — сферу розподілу влади. Але в такому разі національна ідея - не є і не може бути поняттям власне політичного шару людських взаємин, її таїна — це таїна легітимації певної влади.

Ототожнення національної ідеї з режимом (вважай — політичним ідеалом,— В.К.), що отримує соціально-політичну легітимність на її основі, призводить до виникнення небезпечної ситуації його самоузаконення і загрози політичної сваволі. Однозначне політичне витлумачення національної ідеї неодмінно зумовлює наївне, спрощене на користь владників, позакритичне уявлення про їхню немовби природну легітимність [6, с. 330-331].

Не обминути в цьому зв'язку також питання про необхідність державної і національної ідеології (за відповідних умов їх можна вважати за одне і те ж, хоча більш строгий підхід говорить, що це не зовсім так). Для того, щоб примирити різноманітні точки зору, помітивши, що дана конкретизація не є основним предметом аналізу даної роботи, умовно будемо називати її "державно-національною" ідеологією, хоча можливо таке формулювання може і не витримати критики з боку фахівців). Отже, зазвичай, на це питання відповідають, як правило негативно, що державної ідеології взагалі існувати не може, тому що вона може бути лише класовою або партійною. А оскільки в нашому суспільстві в даний час спостерігається протистояння різноманітних партійних ідеологій, то відкидається всяка надкласова надпартійна ідеологія. Але, як видається, саме відсутність у нас об'єднуючої національно-державної ідеології є однією з причин розгулу сепаратизму, анархії, націоналізму й інших деструктивних тенденцій. Національна ідеологія — це комплекс ідей щодо будівництва держави, свободи нації і людини, соціальної стабільності, демократії, екологічної безпеки тощо [5, с.166]. Її відсутність гальмує і духовно-культурний розвиток української нації, і національних меншостей. "Анклави новоприбулих і древніх етносів, імітуючи чужий досвід,— відзначається в одному з останніх досліджень, що розкривають цю проблему, — часто діють на користь соціальним силам, що не зацікавлені у відновленні української державності. Це може призвести до етнічного розірвання і руйнації етнонаціональної цілісності" [5, с.166]. Мабуть, не випадково тому і те, що нігілістичне відношення до єдиної державної ідеології на практиці найчастіше веде до підміни загальних інтересів груповими, клановими, або в кращому випадку, до зведення інтересів ідеології до політики, а в більшості випадків і до політиканства. Прикладів тому можна привести скільки завгодно з нашого повсякденної практики. Але необхідно врахувати те, що держава — більш широке утворення, ніж класи або партії, що ідеологія і політика — це різні форми суспільної свідомості. Та й межі таких понять як "держава" і "нація" також не співпадають одне з одним. Держава — це не

етнічна одиниця, а народ як політично й економічно організована спільність. Вона хоча і складається з безлічі підсистем різноманітного рівня і конфігурації, але являє собою функціонально взаємозалежну систему.

Все це й обумовлює наявність спільного інтересу, що повинен бути вище будь-яких приватних інтересів локальних груп. Саме на цій основі виникає система цінностей, що набувають загального значення. Але державно-національна ідеологія повинна задовольняти і потреби різноманітних соціальних прошарків населення, обґрунтовувати становлення державності не як радикальну зміну знаків розвитку і всіх цінностей, а як систему технічних прийомів, що, з одного боку, повинні стимулювати розвиток країни, а з іншого боку — дозволити зберегти індивідуальність нації, етно-національних спільнот. Їхні інтереси і цінності можуть бути виражені як спільні цілі даної держави і знайти відбиток у його ідеології. У цьому зв'язку важко погодитися з тими, хто заперечить єдину державну ідеологію. Без такої ідеології національної згоди неможливий ні розвиток державності, ні соціально-політичний розвиток суспільства. Крім того, розвиток сам по собі потребує ідеологічної впевненості.

Звичайно, з одного боку, будь-яка ідеологія затверджує, що саме і чому вважати справедливим у відношеннях між людьми, вона оформляє систему цінностей певної групи, специфічну ієрархію цілей. Найважливішими атрибутами будь-якої ідеології є інтровертність і доцентровість, у котрих, зрозуміло, укладена потенційна, та й реальна небезпека для суспільства й особистості. Адже в системі ідеологічно вибудованих групових цінностей виправдується експансія даної групи стосовно інших груп суспільства за принципом "усі, хто не з нами, той проти нас". Подібна експансія групи, нації, класу тощо здійснювалася не раз у повній відповідності з ідеологією — це вірно. Невдала спроба побудови комуністичного суспільства в СРСР, призвела до повного заперечення ідеології як такої, хоча, якщо розібратися, то протягом більш, ніж 70 років не ідеологія пронизувала все життя радянського суспільства, а єдина для всіх утовія, уособлена в комуністичній конструкції. У теоретичному аспекті очевидно, що не будучи підкріплені повноцінним ідеологічним життям, загальнолюдські цінності неминуче перетворюються в ідеал, недієздатний допомогти у вирішенні будь-яких соціальних конфліктів. Але відмовившись від ідеології, суспільство не може відмовитися від виконання своїх основних функцій, що здійснюють цілком конкретні соціальні групи. Якщо ж не розвивається свідомість групи, її ідеологія, то поведінка цієї соціальної групи стає непередбаченою і регламентується не загальноновизнаними нормами, що завжди враховуються при виробітку ідеології, а неясними й інстинктивними позивами колективного несвідомого. Це яскраво демонструється сьогодні в міжетнічних конфліктах, у так званому "феномені юрби". У практичному ж аспекті, не можна зажадати від соціальної групи неможливого — забути свій груповий інтерес або зневажити ним. Основою ж політично усталеного суспільства, як видається автору, саме і є система взаємодіючих соціальних груп, самосвідомість яких розвинена до рівня розгорнутих ідеологій. Тому саме поняття "ідеологія", навіть без його конкретного наповнення є цінністю національною. Цілком деідеологізовані суспільства історії невідомі.

І, нарешті, найголовніше — ідеологія може те, чого не можуть інші форми систематизації ідей: виробляти суб'єктивні уяви бажаного, тобто фактично певний політичний ідеал, тому що сама по собі ідеологія тісно пов'язана з політикою.

Які ж координаційні зв'язки між політичним ідеалом, національною ідеєю та мрією? Значення мрії в становленні ідеалу характеризується тим, що вона активізує діяльність людини. Мрія впливає з важливих принципів, що визначають умонастрій народу, таких, наприклад, як розуміння гідності людини, розвиток її самосвідомості під впливом умов життя. Певно, що соціальні умови визначають характер мрії, її мету та значущість. Але ж на цій стадії ідеал не має чітких ознак: дістають розвиток лише прагнення людини як виявлення її матеріальних та духовних потреб. Показовим є те, що в сучасній науковій і публіцистичній літературі з'явилося таке поняття як «українська

національна мрія» [7]. Що ж стосується субординаційних зв'язків між цими поняттями, то, на погляд автора, тут може бути відкрито поле діяльності для широкого теоретичного дискурсу.

Водночас, одним з істотних відмінностей української національної мрії від національної ідеї і політичного ідеалу являється (і в цьому автор солідарний із згаданими вище науковцями), що її виробляє етнос, нація в цілому, а еліта може її більш чи менш вдало сформулювати. Національну мрію не можна вигадати, тим більше "запровадити" у свідомість людей. Вона народжується в глибинах народного руху. На відміну від національної ідеї, та політичного ідеалу національна мрія не звернена у минуле, не обтяжена рефлексіями історичних сюжетів. Національна мрія якраз спрямована у майбутнє. І ця зверненість визначає її прогресивні потенції. Бачення цього майбутнього ґрунтується на осмисленні минулого. Проте минуле і майбутнє в ній дещо ідеалізовані, що зумовлене особливостями менталітету, культурної еволюції нації. І тому не можна погодитися з твердженням про те, що у випадку, "коли не сформована чи зруйнована національна еліта, коли відсутні умови вільного політичного змагання різних цей і сил, суспільно значуща складова як індивідуальних мрій, так і об'єктивованих у соціокультурній формі, звернена до "золотого минулого", до ідеалізованих часів, коли начебто жилося краще, ніж у сьогоденні. У мрії фіксується прагнення повернути минуле, знов зажити безжурним життям. Порівняно з національною ідеєю та політичним ідеалом, що динамічно коригуються в своїх змістових параметрах залежно від суспільно-політичних парадигм розвитку нації, національна мрія більш консервативна. Як продукт національної психології вона не підвладна політичній кон'юктурі. Тому їй не можуть заступити нав'язуванні лідерами, елітою ідеологеми.

Не безпідставним, на погляд автора, є також і питання про доцільність існування державного міфу. Його не варто плутати ні з ідеологією, ні мрією. Але так само як мрія й ідеологія він щільно уплетений у тканину політичного ідеалу. Міф — це цінність особливого роду, що вказує на напрямок життєдіяльності людини. Він стабілізує суспільство, а воно, у свою чергу, не може існувати без міфів і саме створює їх [8, с. 103-128]. Чи вірили ми в міф про головну роль робітничого класу, або "направляючу і керівну" роль КПРС у радянському суспільстві? У міф про дружбу народів і національну єдність? У міф про можливість побудови комуністичного суспільства? У якійсь мірі вірили, а в якійсь ні. Справа навіть не в цьому, а в тому, що сьогодні наше суспільство не в змозі визначити межі власного «розброду і хитань». Не останнє місце в цій причині займає відсутність узвичаєних міфів, як цінності в суспільній свідомості. Мабуть, єдиним більш-менш усталеними міфами суспільства є міфи про необхідність створення міцних сімейних відносин і необхідності одержання вищої освіти, але і вони останнім часом піддаються досить суттєвій корозії. Тому і міф, і ідеологія, мрія є тими цінностями, ігнорувати котрі не можна. Поряд із усталеними елементами політичного ідеалу, що описані вище, у виді певних форм влади, вони складають немов би єдине ціле. Автор вважає, що їх можна назвати істотними компонентами політичного ідеалу. Проте, для будь-якого політичного ідеалу "зона редукції" залишиться остаточним притулком, якщо буде відсутня національна ідея. Політичний ідеал у цьому відношенні буде лише виразом романтичної мрії про бажане майбутнє якогось індивіда, локальної групи або політичної партії. Ніхто і не може оспорювати правомірність таких політичних ідеалів. Але лише національна ідея здатна здійснити певну координаційну "роботу", направляючи річище плюралізму політичних ідеалів у дельту. У цьому випадку політичні ідеали набувають нової масштабності і, фактично, або знаходять форму суспільного ідеалу, або поєднуються з ним. Сама ж по собі національна ідея у вказаній моделі може бути вищою формою єдності політичних ідеалів, що синтезує.

Література

1. Бабкіна О. В. Становлення та утвердження політології як науки // Політологія / Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. — К., 1998.
2. Больнов О. Філософська антропологія та методичні принципи // Сучасна зарубіжна філософія / Лях В. В., Пазенок В. С. — К., 1996.
3. Білий О. Спадщина авторитарної особи // Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. — К.: Політична думка, 1996. — 448 с.
4. Идеал, утопия и критическая рефлексия / Лекторский В. А. — М., Росспэн, 1996. — 302 с.
5. Нація і держава: теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / Римаренко Ю. — Київ – Донецьк, 1998.— Кн.1.
6. Бистрицький Є. К. Національна ідея, громадянське суспільство, політична нація // Українська державність у ХХ столітті: історико-політологічний аналіз. — К.: Політична думка, 1996. — 448 с.
7. Заблоцький В., Ляшенко В. Українська мрія. Ліберальний вимір // Схід. — 1995. — №2.
8. Бачинский В. Власть мифа: онтология проникающей трагедии // Философск. и социолог. мысль. —1993. — №2.